

О.Б.Кудлай*

ОЛЕКСАНДР ЖУКОВСЬКИЙ: СТОРИНКИ БІОГРАФІЇ ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТРА УНР

Досліджуються життя та діяльність українського державного, громадсько-політичного й військового діяча О.Жуковського. Висвітлюються його зусилля з розбудови збройних сил УНР та робота у складі закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів.

Ключові слова: Жуковський, Українська Центральна Рада, Українська Народна Республіка, військове відомство, Директорія УНР, Українська партія соціалістів-революціонерів, закордонна делегація.

Олександр Тимофійович Жуковський належить до кола тих військових-українців, які після падіння Російської імперії усвідомили необхідність будівництва власної держави. Свої професійні знання та досвід він віддав створенню одного з її головних інститутів – збройних сил. Опинившись в еміграції, як один з активних діячів Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) (центральної течії) і соратник М.Грушевського, О.Жуковський вірив у можливість ідейного компромісу з керівництвом УСРР і врешті повернувся на Батьківщину.

Життя та діяльність О.Жуковського у вітчизняній історичній літературі спеціально не досліджувалися. В окремих працях, присвячених добі Української революції, зустрічаються дані про нього як військового міністра. В енциклопедіях та довідниках подаються лаконічні біографічні відомості. Водночас аналіз джерельної бази засвідчує наявність значної неактуалізованої інформації про цю постать революційної доби. Цікавий та доволі великий масив документів зберігається в іменному фонді О.Жуковського у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф.3543). Ці матеріали включають фрагменти зі спогадів О.Жуковського різних періодів його діяльності – на посаді військового міністра Української Народної Республіки періоду Української Центральної Ради (УЦР), головного коменданта тилу армії та начальника залоги Кам'янець-Подільського часів Директорії. Із нотаток видно, що писалися вони уривчасто, без системи. Частина їх автор намагався відредагувати та певним чином вибудувати лінію послідовного опису подій, але цю роботу так і не було завершено. Імовірно, що не всі записи збереглися. У фонді також міститься значна кількість листів, більшість котрих становить кореспонденція, яку в різний час О.Жуковський одержував чи надсилав своїй дружині та М.Грушевському. Копіткого опрацювання потребують й численні листи Михайла Сергійовича до О.Жуковського. У 1980-х рр. журнал «Український історик» опублікував частину записок¹, але вони неповні, оскільки вміщено лише той матеріал, який удалося розшифрувати.

* Кудлай Олександра Борисівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії Української революції 1917–1921 рр.

¹ Записна книжечка О.Жуковського з 1919 р. // Український історик (Торонто; Нью-Йорк; Мюнхен). – 1983. – №2/4; 1986. – №1/2–3/4.

О.Жуковський народився у с. Йозифівка Подільської губернії 21 листопада 1884 р. Освіту здобув у Кам'янець-Подільській духовній семінарії, а 1907 р. закінчив Одеське піхотне юнкерське училище й розпочав службу в російській армії, у 110-му піхотному Камському полку (м. Ковно). 22 грудня 1911 р. він був переведений до 9-ї Ломжинської прикордонної бригади, яку з початком Першої світової війни переформували у 4-й Німанський прикордонний піхотний полк². Саме у складі цього підрозділу О.Жуковський узяв участь у бойових діях. Із вересня 1916 р. він, у чині підполковника, служив на посадах командира батальйону та помічника командира полку (Західний фронт). За військові заслуги нагороджений георгіївською зброєю. Олександр Тимофійович був одружений із Марією Аркадіївною Іпатьєвою (1893 р.н.), яка походила з родини офіцера, навчалася в Ковенській жіночій гімназії, де здобула звання вчительки народних училищ³.

Після Лютневої революції О.Жуковський став одним із провідників українського військового руху на Західному фронті. Збереглися його цікаві свідчення про С.Петлюру. Уперше майбутнього секретаря військових справ і Головного отамана він побачив в українській громаді Мінська весною 1917 р., на зібранні, де обирали делегатів (у тому числі О.Жуковського й С.Петлюру) на I Всеукраїнський військовий з'їзд. На засіданні він виступив із промовою про необхідність українізації армійських частин та створення задля цього спеціального органу. Згодом дізнався, що С.Петлюра став членом Українського генерального військового комітету (УГВК), де «справа з організацією війська цілком прийнята так», як накреслив О.Жуковський. «Я і не думав, і не гадав, що мій проект українізації ляже в основу нашого військового діла»⁴, – писав він пізніше. Олександр Тимофійович був учасником і II Всеукраїнського військового з'їзду (червень 1917 р.), де його також обрали до УГВК та кооптували до складу Центральної Ради («з цього моменту починається дуже цікава сторінка мого життя»). Слід зазначити, що він належав до Української партії соціалістів-революціонерів і згодом став одним з її лідерів.

В УГВК О.Жуковський завідував агітаційно-просвітним та організаційним відділами. 10 серпня 1917 р. Мала Рада відрядила його разом із полковником О.Пилькевичем та прапорщиком М.Полозом до генерального штабу російської армії в Петроград як представників УЦР для «полагодження справ українського війська»⁵. Як видно з нотаток, восени 1917 р. у столиці він займався справою формування дивізії з українців місцевого гарнізону: «Вже цілий місяць тут я оббиваю пороги не тільки в цій справі, а взагалі по справах організації української армії, і ні на крок не просунулася справа вперед»⁶.

Після приходу до влади більшовиків О.Жуковський повернувся до Києва й опинився у самому центрі українського політичного життя. Уже наприкінці року за пропозицією С.Петлюри його було затверджено заступником генерального

² Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). – К., 2007. – С.162.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3543. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.1.

⁴ Там само. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.100–101.

⁵ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.1. – К., 1996. – С.256.

⁶ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.126.

секретаря військових справ⁷. Після відставки С.Петлюри йому запропонували обійняти вакантну посаду, але він відмовився, тож новим очільником УГВК став М.Порш⁸. Свою відмову О.Жуковський пояснював «величезною грою, інтригами і сварами», що заважали виробити «твердий курс» у діяльності секретарства, так оцінюючи ситуацію, що склалася у військовому відомстві на січень 1918 р.: «Кожен з діячів počував себе Наполеоном... В цьому виявилось інтелігентське кружкове виховання і вплив російської культури. Чисті душею з великими святими ідеалами, переповненим серцем робити і принести людству тільки добро, любов та правду», але проста технічна праця, адміністративний хист і марудна дрібна щоденна робота була для них незрозумілою⁹.

Він також наголошував, що керівники військового секретарства не знали як приступити до його організації та чого, власне, вимагати від підлеглих. До того ж, на думку О.Жуковського, революційний час виніс на гребінь життя політиків-демагогів, різного роду авантюристів, які намагалися отримати якомога більше, але й не думали брати на себе зобов'язання та відповідальність.

Слід відзначити, що військове відомство у цей період перебувало на стадії формування – не було штатів, інструкцій, положень, точного, зрозумілого розподілу функцій між міністерськими управліннями, а головне – відчувався брак загального плану, що дуже ускладнювало поточну роботу. Натомість зовнішньополітичні події розвивалися дуже стрімко. Незважаючи на спроби УЦР уникнути ускладнень із новим більшовицьким урядом Росії, що бачив Центральну Раду своїм головним суперником у боротьбі за владу, Україна неухильно втягувалася у збройний конфлікт, а 6 грудня 1917 р., після ультиматуму Раднаркому, опинилася у стані війни з радянською Росією. Виступаючи 26 грудня на засіданні Генерального секретаріату, О.Жуковський зазначав, що перед військовим відомством стоять три завдання: підтримка фронту, боротьба з анархією й більшовизмом та організація нової армії, причому будувати її треба було на «нових підставах»¹⁰.

УЦР і Генеральний секретаріат виявилися неготовими до воєнного протистояння. Більшовицькі війська розпочали наступ 25 грудня 1917 р., натомість спротив українських формувань був слабким, а частина з них узагалі оголосила нейтралітет. Розпочалася боротьба місцевого населення, яка мала партизанський характер. За словами В.Верстюка, партизансько-козацький опір «більшовицькому наступові був славною сторінкою української військової історії, проте не він визначив магістральний хід цієї воєнної кампанії»¹¹. Більшовицькі частини швидко просувалися до Києва.

До того ж 16 січня 1918 р. у столиці почався збройний виступ проти Центральної Ради збільшовизованих робітників заводу «Арсенал» та деяких частин міського гарнізону. О.Жуковський узяв безпосередню участь у січневих боях проти заколотників. А вже 25 січня члени Малої Ради та українського уряду залишають Київ, який зазнав кількаденного артилерійського обстрілу з боку радянських військ. Організацією евакуації вірних уряду підрозділів

⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – С.401.

⁸ Там само. – Т.2. – К., 1997. – С.45.

⁹ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.4.

¹⁰ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.2. – С.68.

¹¹ Див.: Нариси історії Української революції 1917–1921 рр. – Кн.1. – К., 2011. – С.234.

займався Олександр Тимофійович. 26 січня він опинився у селі Ситники¹², де вже перебували міністри Вс.Голубович, П.Христюк, М.Ткаченко, Г.Сидоренко, М.Порш, а також М.Грушевський та деякі члени УЦР. 29 січня вони провели спільне засідання, на якому О.Жуковський погодився взяти на себе обов'язки очільника військового відомства¹³. Тоді ж було ухвалено негайно приступити до реорганізації частин, що підтримували УЦР, та розпочати формування нової української армії¹⁴. Уже наступного дня новий військовий міністр виступив із програмою, котра передбачала призначення єдиного командувача всіх військових сил, що відступили з Києва; формування з них трьох груп-загонів; організацію сторожової служби на залізничних коліях та дорогах (10 лютого О.Жуковський доповідав Раді Народних Міністрів про призначення комендантів на вокзалах з повноваженнями організовувати залізничну міліцію)¹⁵; запровадження суворої дисципліни й субординації у військах.

У рамках цієї програми було здійснено низку заходів, у тому числі організовано центральне бюро з набору поповнення; діяло управління постачання фронту; було підготовлено статут про право вступу до армії та платню за військову службу. За свідченням О.Жуковського, до евакуації з Києва у військовому відомстві працювало близько 400 співробітників, натомість із міста вийшло лише 20¹⁶. Отже, фактично доводилося починати все з нуля. Було сформовано похідний штаб, видано наказ про скасування всіх комітетів у частинах, гарнізонах і штабах, почалося призначення керівників головних управлінь, набиралися фахівці. Міністр особисто розробляв статутні документи та інструкції. Було проведено загальну реорганізацію – скасовано військові округи, замість яких формувалися корпусні райони та, на перехідний етап, запроваджувалися посади губернських і повітових комендантів, котрі в умовах більшовицького наступу мали репрезентувати владу на місцях. Вони «підпорядковувались безпосередньо військовому міністерству, що фактично означало військовий стан в Україні»¹⁷. Ці заходи готували ґрунт для переходу до територіального принципу формування армії. Паралельно О.Жуковський розпочав інспектування ліквідаційних комісій, що діяли у військових частинах.

Тим часом ситуація в Україні складалася таким чином, що без зовнішньої допомоги УЦР не могла вберегтися від остаточної поразки. Довелося звернутися до країн Четверного союзу, у переговорах з якими у Бресті брала участь й українська делегація. Після підписання мирного договору наприкінці січня 1918 р. її члени, О.Севрюк, М.Левитський, М.Любинський, окремим документом звернулися до народів Австро-Угорщини та Німеччини із закликом про допомогу. 8 лютого німецькі частини вступили на українську територію, а 14 лютого до них приєдналися австро-угорські війська. Весь цей час український

¹² Імовірно, йшлося про с.Ситняки (Макарівський р-н Київської обл.), розташоване приблизно за 65 км на захід від Києва.

¹³ Рада Народних Міністрів офіційно затвердила О.Жуковського на посаді міністра військових справ 22 березня 1918 р.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.28.

¹⁵ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.2. – С.163.

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.33 зв.

¹⁷ Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С.93.

уряд перебивався з місця на місце – Житомир, Сарни, Коростень, Маневичі. Зокрема, 8 лютого 1918 р. О.Жуковський доповідав Раді Народних Міністрів про необхідність утворення в Маневичах невеликого штабу за участю представників УЦР і затримання міністерського ешелону ще на кілька днів у Житомирі, поки триватиме наступ на Київ, а до того часу обов'язково зв'язатися з українською делегацією у Бресті для з'ясування «німецьких планів»¹⁸.

10 лютого 1918 р. за підписами Вс.Голубовича, О.Жуковського та П.Христюка вийшла відозва «До всієї людності УНР», в якій підкреслювалося, що німецькі війська прийшли в Україну для допомоги в боротьбі проти більшовицьких загарбників¹⁹. В авангарді іноземних підрозділів рухалися нечисленні українські частини. 2 березня в Київ вступили військові формування К.Присовського, С.Петлюри, Є.Коновальця. Олександр Тимофійович командував парадом збройних сил УНР. Того ж дня до міста вступили німці, зустрінуті військовим міністром. 5 і 9 березня до столиці повернулися уряд і Центральна Рада.

Слід відзначити, що пізніше, у своїх спогадах, О.Жуковський негативно оцінював прихід німецьких військ в Україну, вважаючи, що таку масштабну кампанію слід було детально обговорити й конкретизувати, визначивши права та обов'язки іноземних військ. Цього, як відомо, зроблено не було, тож, характеризуючи діяльність української делегації на переговорах у Бресті, О.Жуковський висловлювався різко й недвозначно, називаючи її «злочинною»²⁰. Проте, зауважимо, що на такі висновки неабияк вплинули подальші події та їхні наслідки, адже при ухваленні рішення про іноземну військову допомогу 30 січня 1918 р. «за» проголосували чотири з п'ятих присутніх міністрів.

Після повернення уряду до Києва О.Жуковський приступив до налагодження праці військового відомства: «У мене був широкий план реорганізації армії і дуже турбувало, як оздоровити [її] силами національно свідомими, і заповнити старшинські кадри»²¹. За два тижні відбулося перше засідання військової ради міністерства²², на якому обговорювалися плани реформування армії. На порядку денному стояло призначення губернських і повітових комісарів, а також командирів корпусів (причому вже у квітні було заповнено вісім вакансій). Додамо, що з 9 березня Олександр Тимофійович виконував ще й обов'язки міністра морських справ²³. Однак належному функціонуванню очолюваного ним відомства неабияк заважали внутрішні інтриги та втручання німецького військового командування. Навесні 1918 р. О.Жуковський здійснив інспекційну поїздку Україною. Враження були невтішними: «[...] влади ніхто не чуває... Всі інтереси і бажання групувалися навколо одного питання – земля. [...] Почувалося недовір'я і ненависть до німців. До Центральної Ради – байдужість»²⁴. Відтак він зробив висновок, що треба завершувати підготовчу роботу й в останніх числах травня розпочинати призов новобранців.

¹⁸ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.2. – С.157.

¹⁹ Там само. – С.161.

²⁰ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.60.

²¹ Там само. – Арк.72 зв.

²² Див.: Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.2. – С.299.

²³ Там само. – С.186.

²⁴ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.81.

У квітні 1918 р. О.Жуковський зіштовхнувся із протидією німецького командування, коли українським військам під командуванням О.Натієва, які звільняли Крим від більшовиків, було висунуто ультиматум – повернути назад або скласти зброю. Треба зазначити, що під час переговорів у Бресті українська сторона відмовилася від претензій щодо Криму, зважаючи на право кримськотатарського народу на самовизначення. Однак військовий міністр 10 березня віддав таємне розпорядження Запорізькому корпусу отамана О.Натієва про організацію наступу на півострів. Перед окремою групою військ зі складу цього з'єднання стояло завдання випередити німецькі війська, очистити територію від більшовиків й зайняти Севастополь для того, аби включити Чорноморський флот до складу українських збройних сил²⁵. Проте під тиском німецького командування міністр змушений був підписати наказ про відхід до Перекопу. Через ці події О.Жуковський намагався піти у відставку, але спочатку уряд, а згодом і прем'єр Вс.Голубович її не підтримали²⁶.

Підбиваючи підсумки своєї діяльності на посаді військового міністра, О.Жуковський зазначав, що за цей час відомство стало центром організації української армії, здійснювалося формування керівного апарату, розроблялися штати, призначалися коменданти на місцях, налагоджувалася інтендантська справа, ліквідовувалися старі та формувалися нові установи. Велася боротьба зі спекуляцією, пов'язаною з діяльністю ліквідаційних комісій. Нарешті було відкинуто «міліційний» принцип формування армії, яка мала стати постійною, комплектуючись на основі військової повинності. Проект закону про загальні основи розбудови збройних сил було ухвалено урядом 24 квітня 1918 р. Двома днями пізніше обговорювався законопроект про політично-правове становище військовиків²⁷. Ще цілу низку законодавчих ініціатив із цього питання планувалося вивести на розгляд Ради Народних Міністрів у перших числах травня 1918 р.²⁸

Ситуацію в уряді напередодні гетьманського перевороту О.Жуковський влучно характеризував як відірваність від суспільства через суцільну теоретичну балаканину та брак реальних «життєвих шляхів»²⁹. Він згадував, що приблизно за три тижні до втрати УЦР влади на засіданні ЦК УПСР П.Христюк окреслив справжній стан справ у країні та запропонував стати на більш реальний шлях – буржуазно-демократичний. Однак партія так і не змогла відмовитися від постулатів соціалістичної доктрини³⁰. Діячі гетьманського табору робили у цей час спроби забезпечити собі підтримку військового міністра. Так, один із лідерів Української партії соціалістів-самостійників І.Луценко намагався залучити на свій бік О.Жуковського, але після серйозної розмови міністр заборонив йому вести гетьманську агітацію³¹.

²⁵ Вирок Українській революції: «справа ЦК УПСР». – К., 2013. – С.584.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.90.

²⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.2. – С.304, 311.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.91–96.

²⁹ Там само. – Арк.108.

³⁰ Там само. – Арк.108 зв.

³¹ *Гай-Нижник П.* Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П.Скоропадським // Український історичний журнал. – 2011. – №4. – С.145.

Під час перевороту 29 квітня 1918 р. Олександра Тимофійовича заарештувала німецька військова влада за звинуваченням у викраденні банкіра А.Доброго – мільйонера, голови Київського банку зовнішньої торгівлі, якого за наказом міністра внутрішніх справ М.Ткаченка було таємно перевезено до Харкова, де він, за вимогою викрадачів, підписав чек на суму 100 тис. крб. А.Доброму вдалося підкупити охорону та повідомити про свій арешт німцям. Викрадення людини, через чий банк проходили фінансові операції окупаційних військ із Райхсбанком, викликало обурення німецького командування. У результаті 26 квітня Г. фон Айхгорн підписав наказ, за яким окремі кримінальні злочини на території України підлягали юрисдикції німецьких військово-польових судів³². Цей інцидент було оцінено як викрадення заможної людини з метою отримання викупу, а в офіційному повідомленні вказувалося, що у змові взяли участь троє осіб – міністр внутрішніх справ М.Ткаченко, голова уряду Вс.Голубович та очільник військового відомства О.Жуковський. Останній пізніше доводив свою непричетність до справи А.Доброго, оскільки лише виконав прохання М.Ткаченка про надання охорони та залізничного вагона, і тільки після того, як події набули розголосу, зрозумів, що до них причетне Міністерство внутрішніх справ³³. До речі, М.Ткаченко уник суду, переховуючись аж до кінця 1918 р.

У ході слідства, яке проводила німецька військова влада, О.Жуковського також звинуватили в тому, нібито в будівлі Міністерства військових справ відбувалися таємні наради з метою вбивства німецьких офіцерів. Згодом це звинувачення було зняте. За тиждень після арешту О.Жуковський подав прохання призначити слідчу комісію з представників не тільки німецького командування та українського уряду, а й громадських організацій для детального розслідування його діяльності. На суді намагався довести свою непричетність до подій, проте все ж був засуджений до дворічного ув'язнення, яке разом із Вс.Голубовичем відбував у Лук'янівській тюрмі. 18 грудня 1918 р. обох в'язнів звільнила нова українська влада. Показовий факт: дізнавшись із газети «Киевская мысль», що власті УНР мають намір випустити їх за амністією, колишній військовий міністр 15 грудня надіслав одному з членів Директорії – Ф.Швещеві листа, в якому категорично не погоджувався з таким рішенням, наполягаючи на призначенні нового слідства, коли на це є підстави, або негайному звільненні з-під варті³⁴. Такий крок свідчив не тільки про намагання довести непричетність до викрадення банкіра, а й про бажання захистити своє чесне ім'я. Після виходу з в'язниці О.Жуковський поїхав додому, на вул. Паньківську, 7. У записках він зазначав, що на його повернення очікувала не тільки дружина, а й М.Грушевський із родиною, які мешкали поряд.

Вісім місяців ув'язнення не пройшли безслідно. Олександр Тимофійович почувався виснаженим, тож вирішив працювати головним секретарем редакційного М.Грушевським «Літературно-наукового вістника». Згодом він навідався до військового міністерства, де з'ясувалося, «що про нього вже були розмови, по

³² Реєнт О.П. Павло Скоропадський. – К., 2003. – С.75.

³³ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.110–110 зв.

³⁴ Там само. – Спр.5. – Арк.2–2 зв.

яких вирішили куди його “зіпхнути” – таким місцем вони знайшли Кордонний корпус». Отже, 10 січня 1919 р. за поданням міністра фінансів О.Жуковського було призначено командиром Окремого кордонного корпусу³⁵. А вже 18 січня він звернувся до уряду з доповідною запискою, в якій оцінював загальний стан з'єднання, відзначаючи, що через різні обставини порушено порядок його формування – відсутній зв'язок зі штабами трьох бригад (у Луганську, Маріуполі та Одесі); за незаконним наказом командира Хоперської бригади військовикам було надано тримісячну відпустку; через неузгодженість дій міністерства та командуючого Південно-Західним районом ділянка кордону завдовжки 443 версти в районі відповідальності Волинської кордонної бригади виявилася незахищеною. Таким чином, характеризуючи стан Окремого кордонного корпусу, О.Жуковський зазначав, що фактично його немає. Він пропонував план формування дієздатного з'єднання, здатного захищати державні інтереси. По-перше, це чітке визначення місцевості у західному регіоні для прийому новобранців; по-друге, налагодження господарських, технічних і санітарних служб; по-третє, забезпечення особового складу обмундируванням; по-четверте, правильна постановка загальновійськової підготовки. О.Жуковський також наголошував, що досі комплектація корпусу йшла за принципом вільного найму, до того ж проводилася некомпетентними посадовцями. Тож було вирішено відмовитися від такої практики, перейшовши до набору за військовою повинністю. У доповідній він виклав і своє бачення підготовки кордонних сотень³⁶.

19 січня 1919 р. постановою Ради Народних Міністрів О.Жуковського було призначено ще й виконуючим обов'язки головного коменданта тилу армії для проведення у час небезпеки евакуації всіх державних установ та їх службовців. Це було надзвичайно важливе завдання з огляду на вторгнення більшовицьких військ, яке розпочалося 6 грудня. Уже на кінець січня вони захопили майже все Лівобережжя, підійшовши до Києва. Олександрові Тимофійовичу знову довелося керувати евакуацією державних установ, цього разу у Вінницю. Доповідаючи 22 лютого³⁷ голові уряду про хід роботи, О.Жуковський відзначав невідповідність більшості інституцій, навіть попри те, що план евакуації було затверджено заздалегідь. Зазначав, що вдалося евакуювати Канцелярію заготівлі державних паперів, Державний банк, Державну скарбницю, центральні установи, посольства, дипломатичні місії та більшу частину майна, яке зберігалось на різноманітних складах³⁸. 6 лютого 1919 р. Рада Народних Міністрів висловила йому подяку «за напружену та вмілу працю по евакуації столиці в надзвичайно тяжких обставинах»³⁹.

Після відходу з Києва О.Жуковський зі своїм корпусом дислокувався в Кам'янці-Подільському, де, як старший за рангом, узимку 1919 р. став

³⁵ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: 1918–1920: Документи і матеріали. – Т.1. – К., 2006. – С.168.

³⁶ Україна. 1919 рік: М.Капустянський «Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році». Є.Маланюк «Уривки зі спогадів»: Документи та матеріали. – К., 2004. – С.405–407.

³⁷ Цю дату О.Жуковський указав у своїх записках. За іншими даними, початок евакуації припав на 28 січня (див.: Нариси історії Української революції 1917–1921 рр. – Т.2. – К., 2012. – С.22).

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.20–21.

³⁹ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.1. – С.240.

начальником залоги міста, куди згодом із Вінниці перемістився й уряд. Ситуація була надзвичайно складною. Оцінюючи її, помічник губернського комісара в листі до О.Жуковського вказував, що останнім часом з'явилося чимало людей, які вербують козаків до армії. Військові частини формуються під різними назвами, у них відсутня дисципліна. Командири не рахуються із законами, проводячи у час продовольчої кризи незаконні реквізиції борошна, крупи, тютюну тощо. Міліція не має сил, щоби боротися з анархією, і потребує допомоги військової влади. Лист закінчувався проханням ужити рішучих заходів, аби врятувати тил від безладу⁴⁰.

О.Жуковський, намагаючись навести лад у місті, удався до рішучих дій, у тому числі вивів деякі підрозділи за межі Кам'янця; видав розпорядження, згідно з яким вербувальники повинні мати дозвіл від Генерального штабу на формування частин; запровадив заборону на перебування в місті військовиків без відповідних приписів; припинив реквізиції та вжив заходів для поліпшення продовольчої ситуації. Одночасно розробив та направив до Головного отамана й військового міністра пропозиції щодо формування армійських частин в інших містах України.

За словами самого О.Жуковського, на початку березня він захворів на іспанку і його обов'язки виконував помічник – отаман Меліховський. У місті почалася паніка через чутки про наближення більшовицьких військ, уряд удався до спонтанної евакуації. Слід зазначити, що Олександр Тимофійович не поділяв політичної лінії тогочасного українського проводу, так характеризує стан справ: «Не створили ще власної держави, не дали їй сталих певних форм, а вже почали вступати у смертельну боротьбу між собою... Таким шляхом Директорія повела свою політику»⁴¹.

Опозиційні Директорії сили у цей час розгорнули в місті активну політичну діяльність, ідейним натхненником якої був колишній лідер Центральної Ради М.Грушевський. Разом із Вс.Голубовичем, М.Ткаченком і В.Чехівським О.Жуковський зробив спробу вплинути на політику УНР, проводячи ідею порозуміння з більшовиками на протигагу лінії уряду С.Остапенка, що покладав надії на порозуміння з Антантою. 22 березня 1919 р. було створено Комітет охорони республіки під головуванням В.Чехівського (заступник – А.Степаненко), який спирався на місцевий гарнізон і мав за мету тимчасове представництво державної влади. Його членами стали діячі різних партій, у тому числі І.Лизанівський, І.Романченко, І.Мазепа, М.Ткаченко та ін. Головними вимогами комітету до Директорії були: негайне припинення переговорів із французьким командуванням в Одесі; початок перемовин з урядом радянської України на платформі визнання національного характеру державної влади, легального існування українських соціалістичних партій та виведення російських більшовицьких військ з України⁴². Сам О.Жуковський у своїх пізніших записках намагався спростити ситуацію, пояснюючи, що, мовляв, в умовах суцільного безладу за участю представників ЦК партій соціал-демократів і

⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.71–71 зв.

⁴¹ Там само. – Спр.1. – Арк.103 зв.

⁴² Там само. – Спр.3. – Арк.84.

соціалістів-революціонерів було організовано Комітет охорони республіки з метою наведення порядку та заспокоєння населення⁴³.

У відповідь на відвертий тиск опозиції щодо зміни загальнополітичного курсу уряд Директорії вжив певних заходів. 22 березня 1919 р. було оголошено про запровадження посади особливого коменданта Кам'янець-Подільського, яку обійняв сотник Хомодовський, котрий відразу оголосив, що Комітет охорони республіки діє під його началом. Членів комітету, у тому числі О.Жуковського, узяв під варту й допитав начальник політичного відділу Захарчук. Проте заходами ЦК УПСР затриманого було звільнено, а вже 5 травня (постанова уряду від 30 липня) – усунуто з посади коменданта та командира Окремого кордонного корпусу (замість нього з 23 липня призначено отамана О.Пилькевича)⁴⁴. Як свідчать записи самого О.Жуковського, зняли його ще 26 березня, тимчасовим виконуючим обов'язків став отаман Желехівський, а начальником залоги – полковник Гончаренко. Звільнений із посад О.Жуковський перейшов у розпорядження військового міністерства⁴⁵.

Після «кам'янецьких подій» Олександр Тимофійович вирішив поїхати на відпочинок до Карпат, зазначивши у своєму записнику: «Вся моя істота вимагала відпочинку»⁴⁶. Він дістався Стрия, де на той час перебували його дружина та М.Грушевський із родиною. Слід зазначити, що на початку 1919 р. колишній лідер Центральної Ради дедалі більше схилявся до думки про еміграцію для проведення політичної та громадської роботи за кордоном, для чого він оформляв свій від'їзд як член закордонної делегації УПСР на соціалістичну конференцію, що мала відбутися в Амстердамі. Отже, О.Жуковський, як давній соратник і однодумець Михайла Сергійовича, також вирішив здійснити подорож за кордон. Цікаві у цьому зв'язку свідчення Вс.Голубовича, що «після арешту всіх членів (Комітету охорони республіки – О.К.), та по досить певним чуткам наказу члена директорії Андрієвського зліквідувати нас, ми, визволившись, похапцем роз'їхалися»⁴⁷.

Отже, 30–31 березня 1919 р. О.Жуковський разом із М.Грушевським у спеціальному вагоні, наданому державним секретарем Західноукраїнської Народної Республіки, вирушив із Кам'янець-Подільського до Чехословаччини. Дорогою до них приєднались дружини. У Прагу вони прибули 18 квітня. Згодом М.Грушевський (у червні) від'їхав до Парижу, де мав налагоджувати зв'язки з європейськими соціалістами⁴⁸, а з кінця жовтня 1919 р. проживав у Женеві, Берліні, Відні.

Коротенькі, розрізнені нотатки й листи О.Жуковського свідчать, що у травні – серпні 1919 р. він побував у Чехословаччині, Франції, Австрії, очевидно, у суто партійних справах. У Парижі він мав змогу дізнатися про перебіг мирних переговорів, в яких брала участь українська делегація, про що докладно писав

⁴³ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.126.

⁴⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.1. – С.440.

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.38.

⁴⁶ Там само. – Спр.1. – Арк.128.

⁴⁷ Вирок Українській революції... – С.300–301.

⁴⁸ Судин Д.Ю. Женевський період діяльності Українського соціологічного інституту (серпень 1919 – березень 1920 рр.) // Вісник Львівського університету: Серія соціологічна. – Вип.6. – Л., 2012. – С.39–40.

М.Грушевському. Зустрічався також із представниками європейських політичних партій, намагався дійти згоди з соціалістами від народів колишньої Російської імперії. У цій справі було скликано кілька спільних засідань, де йшлося про потребу видання журналу та підготовку узгоджених виступів в Інтернаціоналі, а також організовано конференції з польськими, російськими, французькими соціалістами. О.Жуковський узяв участь у міжнародному кооперативному конгресі в Парижі (26–28 липня 1919 р.), ведучи роботу з популяризації України у Західній Європі та зустрічаючись з представниками іноземних кооперативних організацій. У його листах цього періоду викладено враження про неприхильне ставлення міжнародної спільноти до українського питання, тож перспективи УНР він оцінював як туманні й малооптимістичні⁴⁹. У липні О.Жуковський планував подорож до Швейцарії, однак точно невідомо, чи здійснив він свій намір.

Натомість наприкінці серпня 1919 р. йому точно вдалося побувати в Україні. Цілком імовірно, що саме завдяки цій подорожі О.Жуковський знов опинився на державній службі УНР – постановою уряду від 12 серпня його призначають військовим агентом при надзвичайній дипломатичній місії у Празі⁵⁰, а ще через два дні – ревізором військових місій за кордоном. Його повноваження, надані військовим міністром полковником В.Петровим, полягали у веденні переговорів та у праві укладати угоди на закупівлю майна військового призначення у фірми «Шкода» та побудови нею заводу на території України з виробництва холодної й вогнепальної зброї. На виконання цього доручення О.Жуковський 17 вересня через Румунію виїхав до Праги, куди дістався за вісім днів⁵¹. Головою надзвичайної дипломатичної місії у столиці Чехословаччини, при якій мав працювати новий військовий агент, у цей час був М.Славинський. Як представник опозиційних до Директорії політичних сил Олександр Тимофійович, за свідченням Вс.Голубовича, певний час затримувався головою місії у Празі до з'ясування його планів та особистого ставлення до С.Петлюри⁵².

Перебуваючи на цій посаді, у жовтні 1919 р. О.Жуковський ревізував у Відні закупочне бюро, очолюване В.Зелінським, реформував місії отаманів Фалієва та Мордвінова, як голови військово-технічного уряду, а також полковника М.Олександрова, відрядженого до Відня для придбання авіаційного майна. Продовжив він цю справу в Берліні, перевіряючи закупівельні операції посольства УНР⁵³. Наприкінці січня 1920 р. через неправочинні дії начальника похідної канцелярії О.Жуковський подав прохання про звільнення зі своїх посад, але виконував службові обов'язки ще до 9 квітня, передавши справи наступникові – А.Мельнику. Наказ про звільнення Олександра Тимофійовича та зарахування його у запас було підписано 16 березня й затверджено урядом 23 червня 1920 р.⁵⁴ Так завершилася його праця на урядовій та військовій службі Української Народної Республіки.

⁴⁹ Записна книжечка О.Жуковського з 1919 р. // Український історик. – 1983. – №2/4. – С.154.

⁵⁰ Директорія, Рада Народних Міністрів... – Т.1. – С.499.

⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1 зв. – 2.

⁵² Вирок Українській революції... – С.449.

⁵³ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.3–4 зв.

⁵⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки: 1918–1920: Документи і матеріали. – Т.2. – К., 2006. – С.87.

Одночасно О.Жуковський активно працював як емісар ЦК УПСР за кордоном, перевіряючи партійні осередки (вересень 1919 р.). У його посвідченні вказувалося, що він має право закривати організації, а також виключати членів, якщо їхня робота «не відповідає напрямку діяльності і політики партії»⁵⁵. У 1920 р. О.Жуковський став секретарем президії організованої М.Грушевським у Відні закордонної делегації УПСР, до якої також входили М.Чечель, М.Шраг, П.Христюк. У лютому 1920 р. він узяв участь у Бернському конгресі Соцінтерну. Олександр Тимофійович також тримав у себе частину партійної каси, з якої видавалися гроші на вимогу ЦК⁵⁶. Треба вказати на той факт, що сподівання проводу партії на підтримку українського руху з боку соціалістів провідних європейських держав виявилися марними, тож діячі УПСР на чолі зі своїм лідером дедалі більше схилилися в бік співпраці з радянською владою.

О.Жуковський, поділяючи політичні погляди М.Грушевського, 19 липня 1920 р. разом із ним підписав листа до ЦК КП(б)У, в якому підкреслювалися заслуги більшовиків у боротьбі проти капіталізму та вказувалося, що українські есери відмовилися від співпраці з націоналістами: «Оскільки УПСР розділяє завдання III Інтернаціоналу, а ваша партія не полишає гасла вільного самовизначення народів, ми впевнені у досяжності повної угоди і координування дій УПСР із ланками КП(б)У, об'єднаних загальними інтересами соціалістичної революції»⁵⁷. У листі також обґрунтовувалася важливість легалізації УПСР у радянській Україні. Слід відзначити, що у серпні 1920 р. чекісти Західного фронту заарештували в Кам'янці-Подільському Вс.Голубовича та інших членів ЦК партії соціалістів-революціонерів, над якими наступного року було влаштовано судовий процес – перший із серії політичних. За словами О.Осташко, «фабрикуючи “справу ЦК УПСР”, радянська влада переслідувала мету дискредитувати одну з наймасовіших і найбільш популярну серед українського населення політичну партію»⁵⁸.

Про емігрантське життя О.Жуковського у Західній Європі можна довідатися зі скупих рядків поштових карток і кореспонденції до різних людей. Так, листи до дружини свідчать, що у січні – березні 1921 р. її чоловік перебував у Празі. Із 7 квітня він жив у Ризі, де очікував вирішення якоїсь справи – писав Марії Аркадіївні розлогі листи, ходив у театр і кіно, обговорював плани літнього відпочинку в Марієнбаді або Бадені разом зі Шрагами та В.Мазуренком, радився з дружиною, де краще оселитися – у Празі чи Ризі. У листі Є.Шаповала до М.Жуковської від 7 травня 1921 р. є свідчення про те, що навесні О.Жуковський їздив у «Прикарпатську Русь» та до Швейцарії для видачі грошової допомоги тамтешнім українцям⁵⁹.

Ще у січні 1921 р. у Празі відбулася IV конференція УПСР, що розглядала нову програму партії та питання ставлення до радянської України. Запропонований документ, а також статут було схвалено у цілому, але текст програми для остаточного узгодження передано редакційній комісії, до складу

⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2.

⁵⁶ Записна книжечка О.Жуковського з 1919 р. // Український історик. – 1986. – №1/2. – С.82.

⁵⁷ Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.270.

⁵⁸ Див.: Вирок Українській революції... – С.64.

⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.3543. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.29.

якої входив і О.Жуковський⁶⁰. У листах до колишнього голови УЦР Олександр Тимофійович неодноразово аналізував можливості й перспективи консолідації українських соціалістичних кіл, доходючи висновку, що ця проблема нерозривно пов'язана з визначенням ставлення до міжнародного соціалістичного руху, українського радянського уряду у Харкові та станом революційного процесу на Батьківщині. Стосовно перспектив УПСР він був переконаний, що головним завданням порядку денного є проведення серйозної організаційної роботи та вже на цій основі – розробка нової програми для консолідації партії, поточний стан якої був, за його переконанням, украй складним.

Саме через значні розбіжності проводу УПСР за кордоном у питанні ставлення до радянської влади партія на початку 1921 р. розкололася на три течії: одна з них, очолювана М.Грушевським, була прорадянською; друга, празька, на чолі з М.Шаповалом; третя – Організаційний комітет УПСР за кордоном (М.Ковалевський, М.Залізняк). Із празьким осередком співпрацював О.Жуковський, займаючись разом із М.Шаповалом, Кондрашиним, Грицаєм виданням неперіодичного часопису закордонної делегації УПСР «Борітеся – поборете!». Весь час підтримував поштовий зв'язок із М.Грушевським, детально описуючи життя празької еміграції. Так, в одному з листів О.Жуковський подавав враження від виступу на засіданні групи В.Винниченка, відзначивши, що у своїй поїздки в радянську Україну⁶¹ доповідач зробив поверхові спостереження, а його інформація мала суто психологічний характер на рівні переживань і відчуттів без глибокого вдумливого студіювання. Треба зазначити, що виразна антибільшовицька позиція В.Винниченка, котра склалася саме під час невдалої спроби співпраці з радянською владою, «не знайшла розуміння [...] в колах закордонної делегації УПСР»⁶².

Не полишав О.Жуковський, як і більшість його однопартійців, намірів дійти згоди з радянським керівництвом про співробітництво та повернення в Україну. У липні 1921 р. М.Чечель, як делегат конгресу III Інтернаціоналу, побував у Москві та провів переговори з українським радянським урядом щодо легалізації діяльності партії есерів в УСРР. Зустрічався він і з уже засудженими на той час членами ЦК УПСР І.Лизанівським, Вс.Голубовичем та ін. Того ж місяця Прагу відвідав посланець есерівського ЦК з України М.Балаш для узгодження спільної платформи із закордонною делегацією. Із ним зустрічався О.Жуковський, інформуючи М.Балаша про те, що остання обрала позицію примирення з більшовиками. Як з'ясувалося, цю позицію не поділяв ЦК УПСР в Україні⁶³. Однак це не позбавило закордонний провід партії, до якого входили М.Грушевський, П.Христюк, М.Шраг, М.Чечель, ілюзій щодо майбутньої співпраці з більшовиками та можливих поступок з їхнього боку. У серпні 1921 р. О.Жуковський разом зі М.Шрагом та М.Чечелем вів

⁶⁰ Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського на еміграції 1919–1924 рр. // Український історичний журнал. – 2002. – №1. – С.102.

⁶¹ Мається на увазі візит В.Винниченка до Москви й Харкова у травні – вересні 1920 р. з метою проведення переговорів із радянським керівництвом про співробітництво. Йому було запропоновано обійняти посаду заступника голови РНК УСРР, однак через принципові ідеологічні розбіжності та відмову включити його до складу ЦК КП(б)У В.Винниченко перервав перемовини та виїхав за кордон.

⁶² Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко. – К., 2005. – С.299.

⁶³ Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського... – С.104.

переговори у Харкові з радянським керівництвом щодо повернення членів віденської групи українських есерів в Україну. Зі свого боку, більшовицькі діячі однією з умов цього висунули вихід з УПСР та вступ до КП(б)У. Це переконало О.Жуковського в безперспективності перемовин, про що він повідомив М.Грушевського листом від 24 серпня 1921 р.⁶⁴

Проте, за деякими даними, у 1922 р. О.Жуковський усе ж таки повернувся в УСРР. Так, у липні 1923 р. на знак протесту проти рішення пленуму ЦК УПСР в Україні про засудження прорадянської орієнтації партійної групи М.Грушевського, «група з Харкова надіслала до ЦК так звану “Декларацію 66”, в якій автори обороняли радянські принципи». Серед підписантів документа були М.Чечель, М.Шраг та О.Жуковський, «які в той час уже повернулися в Україну»⁶⁵. Отже, у 1923 р. останній жив і працював у Харкові. Подальша доля українського державного, громадсько-політичного й військового діяча невідома. У довідниках його смерть датують 1925 р., ставлячи при цьому знак запитання.

Як бачимо, наявна джерельна база дає уявлення про життя та діяльність О.Жуковського майже винятково періоду Української революції 1917–1921 рр., залишаючи в тіні молоді та останні роки його життя. Одним із найвагоміших внесків Олександра Тимофійовича в розбудову незалежної України стала його діяльність на посаді міністра військових справ в уряді Вс.Голубовича 1918 р., коли було обрано шлях створення українських збройних сил на основі військової повинності та відкинуто «міліційну» ідею. Як запорука боєздатності в армію повернулися дисципліна та субординація. Здійснювалася загальна реорганізація (формування корпусних з'єднань), запроваджувалася мережа губернських та повітових комендантів. Активно готувалися відповідні установчі документи й законопроекти. Ішов процес формування командного апарату. Однак через зміну влади в Україні та арешт самого О.Жуковського далеко не всі плани вдалося втілити у життя. Під час перебування у Західній Європі він проводив активну діяльність у складі закордонної делегації УПСР, співпрацюючи з М.Грушевським, М.Чечелем, М.Шрагом та ін. Багато часу й сил віддав реорганізації структури партії, консолідації, узгодженню дій українських соціалістичних сил в еміграції. Федералістські переконання, віра в можливу лібералізацію радянської влади, пошук компромісу з більшовицьким керівництвом урешті-решт підштовхнули О.Жуковського до повернення на Батьківщину.

⁶⁴ Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський: його сподвижники й опоненти. – К., 1996. – С.89.

⁶⁵ Жуковський А. Політична і публіцистична діяльність М.С.Грушевського... – С.109.

Life and activity of the known Ukrainian state and political figure O.Zhukovs'kyi is probed in the article. His efforts studied on organization of military powers of Ukrainian People's Republic and activity in the foreign delegation of Ukrainian Socialist-Revolutionary Party.

Keywords: Zhukovs'kyi, Ukrainian Central Rada, Ukrainian People's Republic, military ministry, Directorate of UPR, Ukrainian Socialist-Revolutionary Party, foreign delegation.

